

A holttengeri kéziratok kommentárjai

Theológiai Szemle 1959 Új folyam II. 5-6 szám 205 oldal

Bevezetés

Ha igaz az a feltevés, hogy a holt-tengeri (qumráni) közösség az esszénusok felekezetehez tartozott, úgy ránk maradt irataik teljes mértékben illusztrálják Josephusnak azt az esszénusokkal kapcsolatban mondott jellemzését, hogy ők " szívesen tanulmányozzák a régiek írásait."¹ A qumrani barlangokban talált s egy kis könyvtárat kitevő kézirat-anyag jelentős százalékában ószövetségi iratokat tartalmaz. Bizonyítja ez azt, hogy a közösség erősen biblikus alapokra épült s az Íráshoz, elsősorban a Törvényhez való hűség elsőrendű követelmény volt náluk. Éppen ennek a hűségnek, a Törvényhez való megtérésnek az alapján merték magukat az „újszövetség” gyülekezetének nevezni. — Az Ósz. könyveit azonban nemcsak olvasták és másolgatták, hanem magyarázatokkal is ellátták őket. Valóságos kommentárok készültek egyes bibliai könyvekhez, közülük legteljesebb állapotban maradt ránk a Habakuk könyve 1—2. részéhez fűzött kommentár, ez egyben a legismeretesebb is.² Újabban más bibliai könyvekhez vagy fejezetekhez írt kommentárok is kerültek napvilágra, sajnos csak nagyon töredékesen, de még ilyen torzó mivoltukban is érdekes őket szövegkritikai, történeti és theologiai vizsgálat tárgyává tenni.

Mivel a Habakuk-kommentár magyar fordításban már közzé van téve, abból itt csak néhány jellemző részletet közlünk.³ A többi kommentár-töredék Náhúm 2:12—14, Mikeás 1:5—9 és a 37. zsoltár magyarázatát tartalmazza. Rövidség kedvéért eltekintek a paleográfiai ismertetéstől és csak a szöveget közlöm magyar fordításban.⁴ Megjegyzem még, hogy könnyebb összehasonlítás kedvéért a bibliai szöveget a rev. Károlyi-fordítás szerint adom, kivéve azt a néhány helyet, ahol a holt-tengeri verzió (rövidítve: HT) eltér a Maszoréta-szövegtől (rövidítve: Ms).

1. A kommentár-szövegek

a) Részletek a Habakuk-kommentárból

(1:6) *Mert íme, feltámasztom a káldeusokat, a kegyetlen és vakmerő nemzetet.*⁵ — Ez a kitteusokra vonatkozik, akik gyorsak és hősek a harcban, hogy sokakat elpusztítsanak, (és az ország) a kitteusok uralma alá kerül... — Egyenes úton vonulnak fel, hogy leverjék és kifosszák az ország városait. — *Az pedig, hogy hajlékokat foglaljon el, amelyek nem az övéi,*⁽⁷⁾ *rettenetes és iszonyatos ez, maga szerzi törvényét és hatalmát,* szintén a kitteusokra vonatkozik, akik félelemben és kétségbe ejtenek minden népet és minden tettük szándékosan a rosszra irányul; csalással és hitszegéssel járnak minden nép között.

(1:12:...) *Ítéletre rendelted őt, fenyítőül választottad őt, én Erősségem! (13.) Tisztábbak szemeid, hogy sem nézhetnéd a gonoszt és a nyomorgatást nem szemlélheted.* — Ennek az igének az a magyarázata, hogy Isten nem semmisíti meg népét a pogányok keze által, sőt választottainak a keze által tart majd Isten ítéletet minden pogány nép fölött. Népének összes bűnösei is azoknak a megfenyítése szerint bűnhődnek, akik megőrizték az Ő parancsolatait a nyomorúságban is.⁶ — *Az pedig, hogy tisztábbak szemeid, hogysesem nézhetnéd a gonoszt,* azokra vonatkozik, akik nem paráználkodtak a szemeik kívánsága szerint a gonosz időszakban. — *Miért szemléled hát a hitszegőket és hallgatsz, mikor a gonosz elnyeli a nálánál igazabbat?* — Ez az Absalom házára és tanácsadóira vonatkozik, akik némák voltak az Igazság tanítójának a megfenyítésekor és nem segítették a Hazugság Emberével szemben, aki a Törvényt megvetette az összes népek közepette.

(2:5) *Bizony a vagyon is megcsal: felgerjed a férfiú és nem nyughatik, ő aki tátja száját, mint a Seól; és olyan ő, mint a halál: telhetetlen, magához ragad minden népet és magához csatol minden nemzetet.* (6) *A vagy nem költenek-e mindnyájan példabeszédet róla és találós mesét rá, mondván: Jaj annak, aki rakásra gyűjti, ami nem az övé! De meddig? És aki adóssággal terheli magát!* — Ez a Gonosz Papra vonatkozik, akit szolgálata elején Hűségesnek hívtak, de mikor aztán Izraelben uralkodott, kemény szívű lett, elhagyta Istent és hitszegővé vált a rendelésekkel szemben a vagyon kedvéért. Elrabolta és összegyűjtötte az erőszakos emberek vagyonát, akik Isten ellen lázadtak, majd elvette a népek gazdagságát, hogy bűnös adósságot vegyen magára. Sőt utálatos szertartásokat végzett, mindenféle rút tisztátalansággal. — (7) *A vagy nem támadnak-é hirtelen, akik téged mardosnak és nem serkennek-é fel, akik háborgassanak téged? És zsákmányul esel nékik.* (8) *Mivelhogy kifosztogattál sok nemzetet, kifosztanak téged mind a többi népek.* — (Ez) a Papra vonatkozik, aki ellenszegült ... a rendeléseknek... (Isten) gonosz ítélettel sújtotta őt és ártó betegség rettenetességei bántak el vele s bosszút álltak testének tetemén.

(2:15) *Jaj annak, aki megitatja felebarátját, epéjét keverve belé, hogy megrészegítse őt, hogy láthassa ünnepnapjaikat.* — Ez a Gonosz Papra vonatkozik, aki az Igazság Tanítóját üldözte, hogy elveszítse őt bosszús haragjában, mivel a fogollyá vételét akarta és az Engesztelési ünnep nyugalma idején teljes díszben jelent meg előttük, hogy elveszítse és elbuktassa őket a börtönök napján, nyugalomuk szombatján. — (16) *Gyalázattal telsz meg dicsőség helyett: igyál te is és tántorogj; reád fordul az Úr jobbának pohara és gyalázat (borítja el) dicsőségedet.* — Ez a Papra vonatkozik, akinek nagyobb a gyalázata a dicsőségénél, mivel nem metélte körül szívének előbőrét és járta mértéktelenség útján, hogy szomját oltsa. De az Isten haragjának pohara fogja elveszteni őt...

b) A Náhúm-kommentár töredéke.

(Tartalmazza 2:12—14 magyarázatát. Károlyinál 2:11—13)

(2:12) *Hol van az oroszlánok tanyája és az oroszlán kölykeknek ama legelője?* — (Ez Jeruzsálemre vonatkozik, amely) a pogányok elvetemültségének a lakóhelye lett. — *Ahová járt az oroszlán és az oroszlán-kölyök.* — Ez Demetriusra vonatkozik, a görögök királyára, aki Jeruzsálembe jött, azoknak a gyülekezetéhez, akik csak csalárdságot űznek. Az Antiochus napjai óta a kitteus fejedelmek fellépéséig (nem kellett félnie a városnak) a görögök irányaitól. Így aztán a város eltiportatott.

(13) *Az oroszlán kölykeinek a végtagjait tépte és a nőstényeit fojtogatta zsákmányként.* — Ez a Haragos Oroszlánra vonatkozik, aki saját főembereit és szövetségeseit verte le. — *És megtöltötte barlangjait zsákmánnyal, tanyáját pedig prédával.* — Ez is a Haragos Oroszlánra vonatkozik, aki a csalárdságot űzők által... (?) — Élő embereket akasztatott fel, ami azelőtt nem történt meg Izraelben, mivel (az Írás megmondja), hogy embereknek élve felakasztása megbotránkozására van Istennek.

(14.) *Íme rád török — azt mondja a Seregek Ura — és füstté égetem sokaságodat. Oroszlánkölykeidet kard emészti meg és kiirtom e földről zsákmányodat.* — Sokaságodat: ez jelenti seregének az osztagait. Oroszlánkölykei: ezek... (?) A zsákmány pedig az a vagyon, amelyet Jeruzsálem papjai összehalmoztak. — Efrajim... és Izrael odaadatik...

c) A Mikeás-kommentár töredéke

(Tartalmazza 1:5—9 magyarázatát. Egy töredékben olvasható 1:2—5 bibliai szövege magában, egy másikban pedig 6:14—16 bibliai szövege s a magyarázat kezdő mondata)

(1:5) *A Jákób vétkéért léssen mind ez és az Izrael házának bűnei miatt. Micsoda a Jákób vétke? Avagy nem Samária-é?* — Ez a hamis prófétára vonatkozik, aki az együgyűeket tévútra vezette. — *És mik a Juda magaslatai? A vagy nem Jeruzsálem-é?* — Ez viszont az Igazság Tanítójára vonatkozik, aki a Törvényt tanította a gyülekezetének és

mindazoknak, akik készek arra, hogy csatlakozzanak az Isten kiválasztottjához: ezek azok, akik a Törvényt megcselekszik a közösség gyülekezetében. Ezek meg fognak menekülni az ítélet napjától...

(6) Ami pedig e szavakat illeti: *Olyanná teszem Samariát, mint a mezőben levő kőrakás, szőlőplánták helyévé; és lezúdítom a völgybe köveit és még a fundamentumait is kimutatom*, — ez a jeruzsálemi papokra vonatkozik, akik tévútra vezették az Isten népét...

(8)...*Ruhátlanul és mezítelen járok...*(9) *Bizony Judáig ér, népem kapujáig hatol, Jeruzsálemig...* — (Isten) meg fogja ítélni ellenségeit... akik hitszegőkké váltak vele szemben. Az pedig, hogy *népem kapujáig hatol*, azt jelenti, hogy (Isten) dicsősége elindul Széirből... Mert Isten kijön...

6:14—16 magyarázata így kezdődik: Ez az utolsó nemzedékre vonatkozik...)

d) Töredékek a 37. zsoltár kommentárjából.

(7)... el fognak pusztulni fegyver, éhínség és dögvész által. (

Szűnj meg a haragtól, hagyd el heveskedésedet; ne bosszankodjál, csak rosszra vinne!

(9) *Mert az elvetemültek kivágattatnak*. — Ez azokra vonatkozik, akik megtérnek a Törvényhez és nem vonakodnak elhagyni gonoszságukat. Viszont mindazok, akik nem akarnak megtérni bűneikből, kivágnak. — *De akik az Urat várják, öröklik a földet*. — Ez a kiválasztottak gyülekezetére vonatkozik, akik az Ő akaratát cselekszik.

(10) *Egy kevés idő még és nincs gonosz; nézem a helyét és nincsen ott*. — Ez vonatkozik mindazokra, akik gonoszságot űznek: ha eltelik a negyven esztendő, nem lesz található egy gonosz ember sem a földön. —(11) *A szelídek pedig öröklik a földet és gyönyörködnek nagy békességben*. — Ez a szegények gyülekezetére vonatkozik, akik vállalták a próbáltatás idejét, de bizonyosan megmenekülnek (az éhínségnek) minden töréből. Vonatkozik a föld szelídeire is, akik (eltűnnek) mindenféle próbáltatást...

(14) *Fegyvert vontak a gonoszok és felvonták ívüket, hogy a szegényt és nyomorultat elejtsék és leöljék az igazán élőket*. (15) *De fegyverük a saját szívükbe hat és ívük eltörik*. — Ez az efrajim – és manassébeli gonosz emberekre vonatkozik, akik igyekeznek rátámadni a papra és gyülekezetének híveire, amikor eljön a próbatétel ideje. Isten azonban kimenti őket a kezükből s aztán amazokat átadja ítéletre a hatalmaskodó pogányok kezébe.

(18—19a)... (Ez vonatkozik a választottak gyülekezetére, amely) visszafog térni a pusztából és biztonságban fog élni ezer nemzedéken át. Az ország (övék) és utódaiké lesz mindörökké.

19b) *És jóllaknak az éhség napjaiban*. (20) *De a gonoszok elvesznek*. — Ez azt jelenti, hogy Ő megtartja ezeket az éhínségben is, a próbáltatás idején. De elpusztulnak az éhínség és a dögvész miatt mindazok, akik nem mennek ki az Ő választottainak gyülekezetéhez. — *Akik az Urat szeretik, olyanok lesznek, mint a drága bárányok*. — Ez az Isten választottainak a gyülekezetére vonatkozik, akik vezéreké és fejedelmekké lesznek az Ő népe között. — *Valamennyien füstként múlnak el*. — Ez pedig a (pogány) országok fejedelmeire vonatkozik, akik elnyomták az Ő szent népét. Ezek elenyésznek, mint a tűznek a füstje a szélben.

(21) *Kölcsönkér a gonosz és meg nem fizet, de az igaz irgalmas és adakozó*. (22) *Mert akiket Ő megáld, öröklik a földet, és akiket Ő megátkoz, kivágattatnak azok*. — Ez a szegények gyülekezetére vonatkozik, akik minden birtokukat (közös vagyonná tették.) Ezek fogják örökölni Izráel magaslatának a hegyét és örvendezni fognak szentségében. — Az pedig, hogy akiket ő megátkoz, kivágattatnak azok, vonatkozik azokra a zsarnokokra a nemzetek között, akik gonoszul bánnak Izráellel. Ezek kivágnak és megsemmisülnek mindörökre. — (23) *Az Úr szilárdítja meg az igaz ember lépteit és útját kedveli*. (24) *Ha elesik, nem kerül el, mert az Úr támogatja kezével*. — Ez a Papra vonatkozik, arra a férfira, aki a Törvényt helyesen magyarázza (és aki mindig úgy oktatta a népet Isten parancsolataira, hogy) egy szilárd alapon nyugvó gyülekezetet építettek neki.

(25—26 A bibliai szöveg változtatás nélkül olvasható, a magyarázat azonban hiányzik.)
(32) *Leselkedik a gonosz az igazra és halálra keresi azt.* (33) *De az Úr nem hagyja azt annak kezében, sem nem kárhoztatja, mikor megítéltetik.* — Ez a Gonosz Papra vonatkozik, aki (kinyújtotta kezét arra, aki a Törvényt helyesen magyarázza,) hogy megölje őt és véget vessen a Szövetségnek és a Törvénynek. De bár ellene támad, Isten nem hagyja őt (annak kezében) és nem engedi, hogy elítéltesék, ha perbe fogják... Isten bosszút áll rajta azzal, hogy a hatalmaskodó pogányok kezébe adja, hogy azok ítéletet tartsanak fölötte.

2. Megjegyzések a bibliai szöveghez.

A kommentárok olvasásánál figyelmünk legelőször is magára az idézett bibliai szövegre terelődik. Ugyanazzal az érthető kíváncsisággal nézünk rájuk, mint a holt-tengeri barlangokban talált Ésaías-tekercsre és egyéb ószöv. kéziratokra: milyen szöveget ismert és használt ez a Krisztus születése körüli időben élt közösség, hiszen az ő kézirataik évszázadokkal régebbiek, mint az eddig ismert ószöv.-i kéziratok(A vizsgálat eredménye meglepő: a HT verzió csaknem száz százalékig azonos a Ms-val, az eltérések nagyobb része csupán helyesírási különbség. A legfontosabb olvasási, illetve értelmezési eltéréseket a következőkben felsoroljuk:

a) *Habakuk-kommentár.* 1:11-ben a Ms *âšem* szava helyett HT *wajjâšem-et* olvas, minek következtében az értelem így változik: Msz: „És bűnbe esik; ő, kinek istene az ő hatalma.” HT. „És hatalmát teszi istenévé.” — Megjegyzendő, hogy modern kommentárok ugyanezzel a szövegjavítással szoktak élni, csak *wešám* perf. cons. Alakkal.

1:14. A Msz-ben levő *lo‘-m* ősel helyett HT-ben *limšol* áll. Itt az értelem így módosul: Msz: „(Mint a férgek) amelyeknek nincs vezérük.” HT: „...hogy uralkodjék rajtuk.” — A szóváltoztatás talán Gen 1:28-ra utal és a teremtés rendjének a megbontására céloz.9

1:17. A Msz-ben *haermô*, HT-ben *haerbô* alak áll. A fordítás az egy betű különbség révén így alakul: Msz: „Üritheti-e gylmát örökké?” HT: „Kihúzhatja-e kardját örökké?” — Régi, már Wellhausen óta alkalmazott korrekció.

2:5. A Ms-ban *hajjajin* áll, helyette a HT *hôn* szót olvas, a fordításban tehát a „bor” szó helyébe „vagyon” kerül. — Ez a szó a Habakuk könyve bibliai szövegének egyik legkétségesebb pontja, mivel a szövegösszefüggésbe nem illik bele; a modern kommentátorok ahány, annyiféle korrekciót javasolnak.

A HT olvasása jól illik a qumráni közösségnek a magánvagyont elítélő magatartásához, bár kérdés, hogy az eredeti olvasási módot adja-e. Ugyan e versben okoz egy másik nehézséget a Msz. *jinwaeh* szava, amelyet vagy csak hozzávetőlegesen szoktak lefordítani, vagy szintén korigálják. HT egy árnyalati változtatással *jânûah* alakot olvas, ami kb. megfelel a Károlyi-fordításnak. 2:15—16. E két versben valószínűleg célzatos, eufemizáló változtatással van dolgunk. A 15. v. utolsó szavában egy betű változtatás van: *mecôrehaem* helyett *môcadehaem*. A 16. v -ben pedig egy betűcsere: *wehecârel* helyett *weherâcel*. Az utóbbi egyébként régi korrekció-próba. Az értelemváltozás a közölt szövegrészletből látható. Itt a Msz-et tartjuk eredetibbnek, tartalma emlékeztet pl. Gen 9:21-re.

b) *Náhum-kommentár.* 2:13. A magyarázati részből arra lehet következtetni, hogy a qumráni magyarázó *bedê-gôrôtâw* helyett *baddê-gôrôtâw* alakot olvasott, így lett a fordítása: „kölykeinek a végtagjait tépte”. Ehhez alakul a vers utolsó mondatának az értelmezése is.10 2:14. A Msz. *rikbâh* (=szekereit) szava helyett HT *rubbek* (=sokaságot) szót olvasott. Egy mássalhangzó-cseréről van szó csupán, amit a LXX is igazol.

c) *Mikeás-kommentár*. Csupán 1:3-ban van annyi eltérés Ms-tól, hogy HT-ben hiányzik a metrumban is felesleges wedârak (= é s lépdel) szó; ugyanígy LXX B-ből is.

d) 37. zsoltár. 10. v. A Ms „nézed” szava helyén HT „nézem” alakot olvas. 20. v. A Ms-beli *we’ojebê—Jhwh* kifejezés helyett HT *we’ohabê—Jhvh* alakot olvasott, miáltal a vers értelme teljesen az ellenkezőjére változik: az Úr ellenségei helyett az Urat szeretőkről van szó. A magyarázatból az is kitűnik, hogy HT a kârîm szót nem „ligetek”, hanem „bárányok” értelemben olvasta. Végül a vers utolsó szavait külön szakította s ott az első kâlû szó helyett kullô-t olvasott.

Így jött létre a bemutatott eltérő fordítás. Bár az értelmezés ismert más régi zsidó magyarázóktól is, a Ms-át eredetibbnek kell tartanunk.

3. Herméneutikai megjegyzések

A holt-tengeri kommentárok egyoldalú írásmagyarázatok. Nem vetnek számot az írások eredeti történeti adottságaival és mondanivalójával. Az egyébként folyamatos magyarázat sokszor még a kontextushoz sem ragaszkodik, hanem egy-egy mondatot kiragadva önmagában értelmez. Ez az értelmezés pedig nem más, mint a bibliai szavak és mondatok aktuális alkalmazása a qumráni szekta történeti viszontagságaira, vallásos meggyőződésére, vagy sajátosan berendezett közösségi életére. A magyarázat főkérdése nem az, hogy az Írás eredeti intenciója szerint mit mond Isten, hanem hogy az Írás szavai önmagukban véve mennyiben alkalmazhatók a közösség viszonyaira. Az alkalmazás meglehetősen mechanikus, a témakör sem nagyon széles, amelyen belül a magyarázó gondolatok mozognak.

Végeredményben az olyan írásmagyarázatoknak, amelyek a szöveg történeti adottságaitól elszakadnak, kétféle fajtájuk van. Egyik az elméleti-allegorizáló, amilyen volt Alexandriai Philóe vagy az ugyanoda való ókeresztyén iskoláé, ez a misztikum irányába hajlik. Másik a tipologizáló-realizáló, amely mindent a magyarázó egyén vagy közösség saját korára, viszonyaira, vagy élményeire értelmez; legtiszteletreméltóbb e nemből az evangéliumok krisztologikus magyarázati módja. A holt-tengeri interpretáció az utóbbi fajtához sorozható: itt minden törvény, zsoltár vagy prófécia igazi értelme mind az Igazság Tanítójára vagy ellenfelére, a Gonosz Papra, a Törvényhez hű választottakra vagy Jeruzsálem hitszegőire vonatkozik. Az eredeti értelem félretolódik egy mechanikus aktualizálás előtt, a ha össze akarnánk hasonlítani ezt az evangéliumok említett tipologizálásával, azt mondhatnók, hogy ez objektív krisztocentrikus, a qumráni értelmezés viszont szubjektív egocentrikus módszer.

Megjegyzendő, hogy ezt a magyarázati módot megtaláljuk az ún. Damaszkuszi iratban is. Amelyet kezdetől fogva kapcsolatba hoztak a qumráni gyülekezettel, feltételezván, hogy a szekta a Holttenger mellékén való megtelepedése előtt egy időben kivándorolt Damaszkusz vidékére s ott készült ez az első rendtartásuk. A *Damaszkuszi irat* kéziratai a holt-tengeri barlangokból is több példányban előkerültek. Szemléltetőnek idézünk belőle egy részletet, melynek a közösség történetére nézve van fontos jelentősége:

„Az állhatatosak elmenekültek észak földjére, amint megmondatott: Elűzöm Szikkutot, a ti királyotokat és Kijjunt, a ti képeteket Damaszkusz sátorába (V. ö. Ám. 5:26). A törvénynek a könyvei a királynak a kunyhói (a Szikkut név hasonló a szukkót = kunyhók szóhoz), amint megmondotta: Felemelem a Dávid leomlott kunyhóját (Ám. 9:11). A király: ez a gyülekezet, a képek pedig a próféták könyvei, amelyeknek ígét Izráel megvetette. A csillag (Kijjun ti. a héberben egy csillag-név) pedig a Törvény kutatója, aki Damaszkuszba ment, amint meg van írva: Csillag támad Jákobból és királyi pálca kél fel Izráelből (Num 24:17). A királyi pálca az egész népközösség fejedelme... Ezek megmenekülnek az első meglátogatás napján .” 11 — Ámós ítélet-prófécijája, összepárosítva Bálám messiási értelmű

orákumulával így lesz a magyarázatban a szekta Damaszkuszba vándorlásának az előképe.

Az ismertetett kommentárokból ehhez hasonlóan néha egészen ellentétes értelművé lesz a bibliai mondanivaló. Hab 2:13-ban pl. a „tisztábbak szemeid” kifejezés eredetileg Istenre vonatkozik, a magyarázatban a tiszta erkölcsű emberekre. Mik. 1:5 szövegében eredetileg Samária és Jeruzsálem egyaránt a botránkozás kövei, a magyarázatban csak Samária az, Jeruzsálem már az Igazság Tanítójának a jelképe, stb. — De minden egyoldalúság ellenére van valami megkapó abban a következtetésben, amellyel ez a törvényhű, magát új szövetség népének tartó gyülekezet az Írás olvasása során mindig ott látja magát a saját Speciális üdvtörténete gyújtópontjában s meg van győződve arról, hogy mindenkinek rájuk nézve írtak meg az Ósz-ben.

4. Kortörténeti háttér

Az aktualizáló írásmagyarázat az eredeti bibliai történetet szinte átírja a saját viszonyaira, tehát mintegy maga is történetet ír. Ez a helyzet a holttengeri kommentároknál is, amelyek az aktuális magyarázatok során a saját népük és közösségük sorsára és történetére vonatkozó reflexiókat adnak. Joggal kereshetjük a magyarázatok történeti értelmét, csak hogy a leírás jobbra szimbolikus nevekkel és szavakkal történik. Az Igazság Tanítója, a kitteusok, az Absalom háza stb. mind jelképes elnevezések. Ritkaságszámba megy a Náhúm kommentár, ahol a Haragos Oroszlán mellett két történeti névvel is találkozunk: Antiochus és Demetrius névvel. Persze mondhatjuk, hogy amit pl. a kitteusokról hallunk, miszerint az egy vakmerő, kegyetlen, hitszegő, a hódításban telhetetlen nép, az ráillik mindegyik ókori világhatalomra, vagy hogy bármelyik hellenista beállítottóságú főpapról el lehetett mondani, hogy erőszakos vagyongyűjtő, körülmételetlen szívű, a Törvény lejáratója s kiérdemelhetette a Gonosz Pap elnevezést, mégis megpróbáljuk amennyire lehet, megközelíteni a történeti háttérrel.

Kezdjük a Habakuk-kommentárban szereplő kitteusokkal. Csak kuriózumként jegyzem meg, hogy 1:6-ban a kašdīm = káldeusok szót Duhm¹² és nyomában mások szintén kittīm — kitteusok szóra korrigálták s értették alattuk a görögöket, az egész próféciaát pedig Nagy Sándor korával hozták kapcsolatba. Ez persze csak egy — kétes értékű — szövegjavítás, amelyet nem igazol a HT által közölt bibliai szöveg sem, itt a kitteusok szóval csak a magyarázatban találkozunk. Hogy a qumráni magyarázó kiket értett kitteusok alatt, azzal kapcsolatban gondoltak a szeleukidákra,¹³ ezt azonban kétségesnek tartjuk, mivel ők a kommentárokból általában jávánok — görögök néven vannak emlegetve. Lehet a kitteusok szó fedőnév is, pl. a qumráni iratok közt híressé vált „Világosság és sötétség fiainak harca” egymás mellett említi az asszíriai kitteusokat és az egyiptomi kitteusokat, értvén alattuk nyilván a szeleukida és ptolemaiوسي birodalmakat. Kommentáraink azonban láthatóan egy meghatározott népre gondolnak és pedig legvalószínűbben a rómaiakra, akiknek a híre a makkabeusi kortól kezdve nagy volt Judeában is és akikről legfeljebb a Makkabeus-könyvek mondhatták azt a maguk szemszögéből nézve, hogy „védelmükbe veszik az idegen népeket és az adott szót hűségesen megtartják” (1.Mak. 8:1), az egykorú történelem azonban bőven szolgáltatott példát az ellenkezőjére is.

A kitteusok = rómaiak azonosítással azonban még nem messze jutunk a kommentárok korának a meghatározásánál, ehhez a bennük említett személyek azonosítása vezetne el. Ismert vélekedés a Dupont-Sommeré, aki a Hab. 2:15-höz fűzött magyarázatot Jeruzsálemnek egy szombat-napon történt megszállására vonatkoztatja s mivel Kr. e. 63-ban Pompeius egy ilyen napon foglalta el Jeruzsálemet, egyben pedig a méltóságában addig tetszelgő II. Aristobulust elfogatta és Rómába vitette, ezért Dupont-Sommer a rossz véget ért Aristobulost tartja a Gonosz Papnak.¹⁴ Ennek azonban ellene mond több mozzanat is. 2:15 magyarázata nem Jeruzsálem, hanem a qumráni közösség megpróbáltatásáról szól; aki ott megjelenik, az nem a kitteus ellenség, hanem maga a jeruzsálemi főpap. Azonkívül

Aristobulos nem is volt főpap, ezt a tisztet testvére, Hyrcanus töltötte be. Egyáltalán már itt jegyezzük meg, hogy az azonosításnál nem szükséges túlságosan közeire felmennünk a Kr. e.-i évtizedekig.

Szerintem a kor meghatározásánál figyelembe lehet és kell venni a már említett Damaszkuszi iratot is, amelyben van néhány évszám is. Azt mondja ez az irat, hogy a qumráni szekta 390 évvel azután keletkezett, hogy Jeruzsálemet elfoglalta Nabukadnecar. A szekta tagjai először csak a büntudat súlyát érezték, világos célt nem láttak maguk előtt, mígnem Isten 20 évvel később az Igazság Tanítóját adta nekik s ez aztán irányt szabott az életüknek. E dátumok a Kr. e. 196., illetve 176. évhez vezetnek bennünket, amiből az következik, hogy az Igazság Tanítója körül lejátszódott események — a kommentárok tartalmának egy jelentős része — a Kr. e. 2. sz. közepén kerültek sorra.

A Kr.e. 175. esztendő IV. Antiochus Epiphanes trónra lépésének az éve, akinek erőszakos hellénizáló kultuszi rendelete robbantotta ki a makkabeusok szabadságharcát. Nyilván ő a Náhum-kommentárban említett Antiochus is. Ugyanekkor kezdődött a vetélkedés a jeruzsálemi főpapi állásért, annak licitálásszerű megvásárlásával, majd kárpótlásként a busás vagyongyűjtés hajhászásával, amely utóbbit olyan gyakran hánytorgatják fel a HT kommentárok is. Mármost azt a Gonosz Papot, akivel aztán a szekta és Tanítója összeütközésbe került, Hab. 2:5 magyarázata úgy jellemzi, mint „akit szolgálata elején Hűségesek hívtak”, de aztán gonosz, erőszakos, hitehagyott lett. Eszünkbe juttatja ez a Kr. e. 161. dátumot, amikor Makkabeus Judás szabadságharca először jutott nyugvópontra s mikor I. Demetrius szeleukida király főpappá nevezte ki Alkimust, akit eredeti néven Eljákimnak hívtak s ároni családból származott. A zsidóság egy része jó reménységgel nézett rá, a farizeusok elváltak a makkabeusoktól s az új főpap köré tömörültek. Alkimus azonban terrorral akarta megszilárdítani főpapi állását s egy csomó embert, köztük farizeusokat, saját párthíveit is kivégeztette. Népszerűségét ezzel egyszerre eljátszotta és csak a saját „istentelen és hitehagyott” emberekből álló pártja támogatta tovább. Alkimus zsarnokságával szemben M. Judás ismét fegyvert fogott, mire a megijedt főpap és pártja Demetriushoz fordult segítségért. Demetrius erre két hadjáratot is vezetett Judea ellen. Az elsőnek a fővezére Nikanor volt, aki bevonult Jeruzsálembe, ott csúfot űzött a zsidókból, saját szövetségeseiből is és fenyegetőzött, hogy felégeti a templomot. Nikanor azonban csatát veszített és elesett, mire újabb hadjárat következett Bacchides vezérsége alatt. Ez alkalommal a zsidók szenvedtek vereséget és M. Judás lelte halálát a harcmezőn. Ezután újra Alkimus pártja jutott uralomra a sok próbáltatásnak kitett országban. A lakosság között éhínség pusztított, Bacchides pedig összefogdosta és kivégeztette, akiket megkaphatott a felkelők közül. Alkimus azonban nem sokáig örülhetett pozíciójának, mert szélütés érte s nemsokára — Kr. e. 159-ben — meghalt.¹⁵

Feltételezésünk, amit a kommentárok egyes pontjai igazolhatnak, hogy Alkimus volt az a Gonosz Pap, akiről olyan sok keserőséggel emlékezik a magyarázó. Említettük már Hab. 2:5-tel kapcsolatban, hogy hogyan csalódtak benne azok, akik Hűségesek hívták, a valláshoz és néphez hű főpapot vártak benne. Ráillik a Hazugság Embere név, mert minduntalan hazug vádakkal illetve honfitársait a szír királynál, de hazug ígérekkel áltatta a zsidókat is és esküszegő volt. Kapcsolatba hozható vele a Náhum-kommentár töredéke is. Demetrius nevű szír király ugyan volt több is és nem egészen alap nélküli azoknak a vélekedése, akik itt III. Demetrius Eukariosra gondolnak.¹⁶ Őt Kr. e. 88-ban Alexander Jannaeus hívta segítségül az ellene lázadó zsidókkal szemben. Csakhogy ez a Demetrius nem szállta meg Jeruzsálemet, hanem a Sikem mellett vívott csata után, mivel zsidó szövetségesei elpártoltak tőle, kivonult az országból.¹⁷ Szerintünk itt az Alkimust pártfogoló I. Demetrius Soterről van szó, akinek a seregei ismételten megszállták az országot és Jeruzsálemet. A Haragos Oroszlán feltehetően Bacchides (esetleg Nikanor) mellékneve lehetett, a „csalárdságot űzők gyülekezete” pedig az idegen segítségért folyamodó főpapi párt.¹⁸

Mármost igen könnyen feltételezhető, hogy az az Alkimus, aki „erőszakkal akart főpap lenni..., Juda országát is erőszakkal hajtotta uralma alá s Izraelre nagy csapást jelentett” (1.Mak. 7:21—22), összeütközésbe került az Igazság Tanítója köré tömörült szektával is és a szekta vezetőjének az életére tört. Hogy ez egyenesen az Igazság Tanítójának a mártírhalálához vezetett volna, a szövegekből határozottan nem derül ki.¹⁹ Fogságról, bántalmazásról azonban sok szó esik s az üldözésnek ezt az idejét keserű emlékezéssel örökítik meg kommentárok. Nincs kizárva, hogy a damaszkuszi kivándorlás is éppen emiatt és ez időben következett be. Megelégedéssel állapítja meg aztán a kommentátor, hogy Isten büntetése utolérte a Gonosz Papot, mintegy intő példaul azoknak, akik erőszakoskodni akarnak a „kiválasztottakkal” szemben. Hab. 2:7. magyarázata említi, hogy Isten súlyos betegséggel verte meg a főpapot, ami könnyen vonatkoztatható Alkimus szélütésére.

Van a *Habakuk-kommentárban* egy jelképes elnevezés: „az Absalom háza” (1:13). Jelentését csak általánosságban próbálják meghatározni, gondolván a főpapi pártra, vagy talán a farizeusokra. Abból kiindulva, hogy Absalom Dáviddal szemben illegitim módon tört a királyságra, megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a kommentár a Makkabeus vezéreket, később királyokat jelölte e névvel. Az üldöztetés idején a gyülekezel és vezetője talán kért és nem kapott segítséget a Makkabeusoktól s emiatt nem rokonszenveztek velük (a HT iratok között a Makkabeusok könyvei egyáltalán nem szerepelnek), mivel pedig nem dávidi vérből származtak, nem tartották őket legitim uralkodóknak.

Mint már említettük, egy időben a szekta, valószínűleg az üldözések miatt, kivándorolt Judeából és Damaszkusz vidékére költözött, bizonyára erre vonatkozik a qumráni *Magasztaló-énekek* egyikének ez a mondata is: „Elűztek engem hazámból, mint madarat a fészkeről.”²⁰ Hogy itt meddig és milyen körülmények között tartózkodtak, nem tudjuk. Az archeológia bizonyossága szerint azonban Kr. e. 136-tól kezdve a Holt-tenger melletti Chirbet-Qumránban kiépített és gazdaságilag berendezett településük volt, tehát a 140-es években költözhetek ide. Itt éltek aztán (leszámítva egy földrengés okozta elköltözés időszakát Kr. e. 31. és Kr. u. 4. között) egészen Kr. u. 68-ig igen fegyelmezett közösségi életet, melynek legjellemzőbb alapvonásait a következőkben jelölhetnénk meg: az isteni Törvénynek való feltétlen enge-delmesség, egymás iránti testvéri szeretet és az isteni igazságosság hitében gyökerező eschatologiai várakozás.

5. Theológiai gondolatok

A kommentárokból található theológiai gondolatok nem éppen önállóak és nem is feltétlenül a kommentált szövegből önként következnek, hanem jobbra abból a készletből valók, amelyet a qumráni gyülekezet „rendszeres theológiájában” együtt találunk, közelebből a *Damaszkuszi iratban*, a *Törvény-tekercsben (Manual of Discipline)*, a *Magasztaló-énekekben*. Itt látjuk aztán azt a kissé mechanikus behelyettesítési módszert, amelyet a hermeneutikai megjegyzések során említettünk.

Kezdjük egy formális jellegzetességgel. A kommentárok magyarázati része a Jahve tulajdonnevet nem használja, Istent „ÉI” néven említi s ha teheti, még azt is elkerüli, egyszerűen csak birtokos személyranggal utalva rá. Sok helyen, ahol a bibliai szöveg a Tetragrammatont adja, a HT kézirat ó-semita betűírással írja le. Ez a tény arra enged következtetni, hogy a Jahve név kiejtését már abban az időben is kerülték, aztán pedig arra, hogy a kommentárok liturgiai célra, felolvasásra szánt iratok voltak s az archaikus írásmód eleve figyelmeztetésnek volt szánva a felolvasó számára.

A qumráni közösséget igen erős kiválasztottságtudat jellemzi. Magukat a kiválasztottak gyülekezetének tartották (Zsolt 37:9, 19), akik Isten „új” szövetségében éltek. (Hab 1:5) Isten előtti kiváltságos helyzetüket biztosítottnak tudták a Törvényhez való hűséges ragaszkodásuk révén (Mik 1:5) és hitték, hogy ennek meglesz a jutalma: az ország, a Sion-hegy az övék lesz egyszer s a megváltottak közt a közösség tagjai valamennyien

„vezérek és fejedelmek” lesznek (Zsolt 37:19—20) — Ezzel áll kapcsolatban, hogy a közösség egyik vezető alakja a Tóra-tanító, aki a szövetség ígét magyarázta és tanította. Magát a gyülekezeti pedig úgy tekintették, mint valami lelki házat, mely az Ige szilárd fundamentumán épült (Zsolt 37:24).

Ezen a ponton érdemes megjegyezni azt az egyébként ismert tényt, hogy a HT-iratok sok rokon vonást mutatnak az Újsz. gondolataival.²¹ Csak az imént mondottak is emlékeztetünkbe idézhetik Mt 5:5, 16:18, 1 Pét 2:9-et. Sokan közvetlenül összefüggést is keresnek a qumráni gyülekezet és Jézus illetve az öskeresztyénség között elannyira, hogy néha szinte „pánqumránizmusról” beszélnek az Újsz-gel kapcsolatban, mint ahogyan hajdan pánbabilónizmusról beszéltek ósz.-i vonatkozásban. A dolog azonban nem egészen így áll. A qumráni gyülekezet, vagy az esszénus mozgalom és teológia nem közvetlen láncszem az Ó- és Újsz. között, csupán egy jellemző példa arra, hogy az intertestamentális korban hogyan fejlődtek a vallásos gondolatok s itt a fejlődésnek egyik — nem éppen értéktelen — irányát látjuk.

A gyülekezet kiválasztottság-tudata nem zárta ki azt, hogy egész Izráelre úgy tekintsenek, mint az Isten népére. Sorsával együtt éreztek, a prófétákkal együtt átok alatt lévőknek tekintették azokat a zsarnokokat, akik gonoszul bántak Izráellel (Zsolt 37:22) és hitték, hogy az eschatonban Isten a választott nép keze által tart ítéletet a hatalmaskodó pogányok fölött (Hab 1:12).

Izráel népére azonban áldott állapotában úgy tekintettek, mint amely tévtanítók vezetése alatt tévutakon jár (Mik 1:6). Jeruzsálem a pogányság székhelyévé lett (Náh 2:12), ahol a Gonosz Pap, más néven Hamis Próféta uralkodik, akinek csak az a gondja, hogy vagyont szerezzen (Hab 2:5, Náh 2:14), hogy pogány szertartásokkal keresse az idegenek kedvét (Hab 2:6), a Törvényt azonban megveti (Hab 1:13), az együgyűeket tévútra vezeti (Mik 1:5), az isteni igazság híveinek pedig a romlására tör (Hab 2:15, Zsolt 37:32). A HT-iratok heves polémiát folytatnak a jeruzsálemi papság ellen. Magát a templomot tiszteletben tartják ugyan, áldozni azonban nem járnak oda ép a papság miatti ellenszenvük miatt, ellenben hangoztatják azt a prófétai gondolatot, hogy az „ajkak áldozata” többet ér minden más áldozatnál.²²

A jeruzsálemi hivatalos egyház ellen folytatott polémia különösen a Habakuk-kommentárban tükröződik élesen, lévén a Habakuk könyvének magának is egyik főproblémája az igazak és gonoszok szembenállása, jelen és jövő sorsa. Erős dualista felfogás tűnik ki itten, melynek az elméleti alapját egy, a *Törvény-tekercsben* található érdekes spekuláció képezi. Lényege röviden a következő: Isten az embert arra teremtette, hogy uralkodjék a földön, de két lelket ad ott mellé, amelyekkel járhat az ember a számonkérés napjáig. E kettő az igazságnak és gonoszságnak a lelke. Közöttük van felosztva az emberiség s a jók és gonoszok, a világosság és sötétség fiai külön úton járnak, egymással pedig örökös ellenségeskedésben vannak, míg végül Isten a gonoszságot megsemmisíti s az igazság örök uralmát teremti meg. — A qumráni szekta természetesen az igazság, a világosság, a tisztaság lelkét vallotta magáénak s nem volt kétséges számára, hogy a vele ellenséges sötétség fiainak az ideje egyszer lejár.

Ez a közösség eschatologiai hitéhez vezet át bennünket. A végső időtítélettartás idejének hitték amikor bekövetkezik a pogányoknak s Izráelből is a Törvényhez megtérni nem aka-róknak a végpusztulása (Hab. 1:12, Mik 1:9, Zsolt. 37:9. 15,19b). Más oldalról a válasz-tottak felmagasztalása következik ekkor, akik aztán békében élnek "ezer nemzedéken át" s az ország az övék és utódaiké lesz mindörökké (Zsol. 37:19a). — Mindez azonban meglehetősen általánosságban kerül elmondásra s pl. abból a grandiózus apokaliptikus jellegű végső küzdelemből, amelyről a Világosság és a sötétség fiainak harcáról szóló irat beszél, a kommentárokból alig tükröződik valami. Egy másik feltűnő negatívum az eschatologiai reménységgel kapcsolatban az, hogy hiányzik a messiásváradalom. Nem tudjuk természetesen, hogy az elveszett részletek nem tartalmaztak-e ilyent s tényt, hogy egy HT kézirat töredékben, mely Gen 49:10 magyarázatát tartalmazza

szerepel" az Igazság Felkentje, a Dávid magva, akinek adatott a királyság szövetsége az Isten népe fölött ezer nemzedéken át."24 Tagadhatatlan azonban — s ez nemcsak a kommentárokból, hanem a többi iratból is kitűnik —, hogy a qumráni gyülekezetnél a messiási érdeklődés aránylag csekély volt. aminek a magyarázata talán az, hogy a világi uralommal szemben az ő eszményük a lelki vezetés volt, ennek a letéteményese pedig nem a király, hanem az ő igazinak tartott főpapjuk és törvénytájtójuk.

Egy jellegzetes eschatologiai terminus szerepel Zsol. 37:10-nél: negyven esztendő. E számadat értékelését a Damaszkuszi iratból kapjuk, melyben az áll. hogy „az az idő, mely az egyetlen Tanító elvételétől a Hazugság Emberével tartó hitszegők megsemmisítéséig eltelik, mintegy negyven esztendő lesz.”25 Az Igazság Tanítójának a halálától számították tehát ezt a várakozási időt. Amelynek persze hamarosan jelképes jellegűvé kellett válnia, amint a negyven esztendő ideje lejárt. Hab 2:3 magyarázata csakugyan beszél is a végső idő „meghosszabbodásáról.”

Az eschatonban várható felmagasztalás reménye tette béketűróvé a szekta tagjait. Látták, hogy a jelenben elkerülhetetlen az, hogy ellenfeleik részéről bántalom ne érje őket, de elviselték s csupán próbatételnek tartották (Zsol. 37:11, 14). Igyekeztek önfegyelemre, béketűrésre s éppen a 37. zsoltárhoz kapcsolódva igen becses erénynek tartották a szelídséget. Igen szép vonásuk, hogy egymás közt is erre a szelídlelkűségre törekedtek, rendtartásuk szinte Mt 5:22-re emlékeztet, amikor büntetést szab meg arra is. aki hittestvére ellen csak egy rossz szót is szól.26 — Szívesen nevezték magukat a szegények gyülekezetének is (Zsol. 37:11). Ennek a magyarázata az a körülmény, hogy ők a magántulajdont elvetették, a szektába belépő minden vagyonát átadta a gyülekezetnek (Zsol. 37:21). Figyelemre méltó jelenség ez; bizonyítja, hogy nem fantasztikus ábránd Csel. 4:32 skv. feljegyzése az első keresztyének vagyonközösségéről: a qumráni gyülekezet is gyakorolta ezt ugyanabban a korban. Hadd idézzük a *Törvény-tekercsből* az ide vonatkozó szabályt: „Akik készek engedelmeskedni Isten igazságának, azoknak tudásukat, képességeiket és vagyonukat be kell vinniük az Isten gyülekezetébe.”27 Ezen a ponton egyébként a qumráni szekta ismét egyezik az esszénizmussal. Josephus írja az utóbbiakról: „Csodálatos intézmény náluk a vagyonközösség. Szabály, hogy aki beakar lépni a szektába, köteles odaajándékozni vagyonát a közösségnek, és ezért nincs náluk sem megalázó szegénység, sem mérhetetlen gazdagság, hanem mindaz, ami az egyesek vagyonából összegyűlt, mindnyájuknak közös vagyona, mintha testvérek volnának.”28

A gyülekezet biblicizmusával kapcsolatban még egy jellemző dolog, hogy erős prófétai hatás érezhető az írásaikon. Nemcsak az eschatológiájuk gyökerezik erősen a prófétákban, hanem más lelki vonatkozások is. Különösen Jeremiás hatása érezhető, akitől való az új szövetség gondolata, a szív körülmetélésének a képe (Hab 2:16), talán a Hamis Próféta elnevezés is, sőt egy-egy tipikusan jeremiási szóhasználat, pl. Zsol. 37:7-nél az ítélet festése: "El fognak pusztulni fegyver, éhínség és dögvész által." A megtérés hangoztatása Izráel mint szent nép, a pusztából való visszatérés reménye, a Sion hegyének öröklése éppúgy prófétai gondolatok, mint a harag poharának az emlegetése, vagy Isten dicsőségének az ítéletre való felvonulása. E prófétai gondolatkör jelenléte szerencsés dolog annál a gyülekezetnél, amely egyébként a Törvényhez való szigorú ragaszkodást tette alap elvévé s egy bizonyos kazuizmus nélküli szabadabb dinamizmust biztosított a számára. Sőt éppen ezen a réven érinti a qumráni szekta lelkisége egyes pontokon az Újsz. szintjét.

A Kr. u. 68-ban kezdődő római háborúkkal a qumráni szekta története véget ér. Nem tudjuk, hogy résztvettek és elfogytak-e a heroikus küzdelemben, vagy hogy az összeomlás miatt hitükben inogtak-e meg s eljelentéktelenedtek, vagy esetleg utat találtak-e a keresztyénség felé. Ami dokumentumként megmaradt róluk, mindenesetre igen jellemzően festi a Krisztus jövetele körüli időszak lelki képét, az Ige utáni szomjúságot, a megújulás utáni vágyat, a nagy erőfeszítést az Istennel való szövetség megélésére. Mindezekkel a

qumráni gyülekezetnek is része volt a Jézus Krisztus jövetelét megelőző útegyengetésben. Dr. Tóth Kálmán

- 1 - Flavius Josephus , A zsidó háború. Fordította Révay József. 1957. 150. lap.
- 2 - V. ö.: A Holt-tengeri Habakuk-kommentár. Készítették a Budapesti Ref. Theol. Akadémia ószöv. Szemináriumának tagjai. Református Egyház, 1956. (8) 274. skv. Lap.
- 3 - Fordításom alapja: H. Bardtke, Hebräische Konsonantentexte. Leipzig 1954. 48. skv., F. A. W. van 't Land—A. S. van der Woude, De Habakuk-ról van A 'n Fasha. Assen 1954.
- 4 - Sajnos, ezek eredeti szövegéhez hozzá nem juthattam, így csak másodkézből, fordítások alapján tudom közölni. Fordításaim a következők: Th. H. Gaster, The Dead Sea Scriptures in English Translation. New-York 1957., H. Bardtke, Die Handschriften fundeam Toten Meer, II. Berlin 1958.
- 5 - Könnyebb megkülönböztetés kedvéért a bibliai szöveget kurzív szedéssel, a kommentáló részt rendes szedéssel adjuk.
- 6 - Az egybefolyó szöveg csak ezzel a szó átrendezéssel fordítható értelmesen, különben a bűnösök tűnnének fel úgy, mint a parancsolatok megtartói.
- 7 - Az 'âbôt g előtő kifejezés nagy gondot okoz a fordítóknak. A közölt fordítást jobbnak tartjuk, mint azokat a próbákat, amelyek a mezítelenség szóval kombinálják az értelmet, mert ez indokolatlan közvetlenül a bibliai szöveg eufemizált átírása után.
- 8 - A magyarázat szó játék: a bibliai szövegben levő šacar-k apu hangzás szerint hasonlít a Széir névhez s felidézi pl. Det. 33:2 képét.
- 9 - V. ö.: L. Rost, Bemerkungen zum neuen Habakuk-text. — Theol. Literaturzeitung, 1950. 477.
- 10 - V. ö.: Gaster: i. m. 264. old.
- 11 - A Damaszkuszi-iratot egész terjedelmében közli H. Bardtke: Handschriftenfunde etc. II. 259—276. Ez az idézet a 264. lapról való.
- 12 - B. Duhm, Das Buch Habakuk, 1906.
- 13 - Lásd H. Bardtke: Die Handschriftenfunde am Toten Meer, I. Berlin 1953. 144. lap.
- 14 - A. Dupont—Sommer, The Dead Sea Scrolls3. 1954. 32. lap.
- 15 - Olv. 1. Mak. 7-9. r. - V. ö.: M. Noth, Geschichte Israels. Göttingen 1950. 321. skv. Lap.
- 16 - Gaster, i.m. 263. lap.
- 17 - V. ö.: Josephus, A zsidó háború. 32—33. lap.
- 18 - I. Demetriusszal való azonosítás lehetőségét felveti Bardtkeás (Handschriftenfunde, II. 115—6.), viszont Alkimus és a qumráni gyülekezet összeütközésének a gondolatát elutasítja azon a helytelen kiindulási alapon, hogy a qumráni gyülekezet a farizeusokhoz hasonlóan híve volt Alkimus főpapságának. (189. old.)
- 19 - Dupont—Sommer feltételezése. V. ö.: Ref. Egyházi. tanulmánya. 280. old.
- 20 - Bardtke, Handschriftenfunde, II. 238. old. 210
- 21 - V. ö.: Pákozdy L.: „A Holttengeri kéziratok újszövetségtudományi jelentősége.” Ref. Egyház, 1951. (3) 22. sz. 12. skv. Lap.
- 22 - Bardtke, Handschriftenfunde, I. 102. Törvény tekercs 79. §).
- 23 - U. a . I. 90. skv. (Törvénytekercs 10—17. §).
- 24 - U. a. II. 298.
- 25 - U. a. II. 275.
- 26 - U. a. I. 98. (Törvénytekercs 47—49. §).
- 27 - U. a. I. 87. old. (Törvénytekercs 2. §).
- 28 - A zsidó háború, 149. lap.